

UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ

Fakulta humanitních studií

Institut mezioborových studií Brno

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Brno 2007

David Melenec

UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ

Fakulta humanitních studií

Institut mezioborových studií Brno

Šikana dětí předškolního roku

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Vedoucí bakalářské práce:

PhDr. Alena Plšková

Vypracoval:

David Melenec

Brno 2007

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma „Šikana dětí předškolního věku“ zpracoval samostatně a použil jen literaturu uvedenou v seznamu literatury.

Brno 2.4. 2007

.....
David Melenc

Poděkování

Děkuji paní PhDr. Aleně Plškové za odborné rady a velmi užitečnou metodickou pomoc, kterou mi poskytla při zpracování bakalářské práce.

David Melenec

OBSAH

Úvod	3
1. Šikana jako společenský problém	5
1.1. Vymezení pojmu šikana	5
1.2. Možné projevy šikany	7
1.3. Vývoj a druhy	10
1.4. Šikana ve školách	11
1.5. Dílčí závěr	13
2. Agrese	14
2.1. Agrese – teoretické vymezení	14
2.2. Příčiny a podněty vyvolávající agresivitu	16
2.3. Agresivita v předškolním věku	18
2.4. Dílčí závěr	21
3. Aktéři šikany	22
3.1. Vlastnosti oběti šikany	23
3.2. Vlastnosti agresorů	24
3.3. Dílčí závěr	25
4. Domácí násilí	26
4.1. Dítě a rodina	26
4.2. Dítě jako oběť tělesného ubližování	28
4.3. Dítě jako oběť psychického ubližování	30
4.4. Dítě jako oběť pohlavního zneužívání	31
4.5. Prevence	34
4.6. Dílčí závěr	35
5. Vliv médií a volného času	36
5.1. Vliv médií na vývoj agresivity	36
5.2. Volný čas – aktivity	39
5.3. Dílčí závěr	40

Závěr	41
Resumé	42
Anotace	43
Literatura a prameny (informační zdroje)	45

Úvod

Slovo šikana pochází z francouzského slova chicane, což znamená týrání, sužování, obtěžování.¹⁾

Již dávno není pravda, že šikana je spojována pouze s výskytem v učňovských internátech, ve věznicích nebo při výkonu vojenské služby. Stále častěji slýcháme o šikaně dětí, a to i u dětí prvního stupně základní školy či již i u dětí ve věku předškolním.

Jako předmět mé bakalářské práce jsem si vybral téma „**Šikana dětí předškolního věku**“. Toto téma mě zaujalo nejen proto, že jsem otcem malého dítěte a záleží mi na tom, aby byl tento problém řešen, ale i proto, že se domnívám, že řešení tohoto problému ze strany politických představitelů by mohlo být více diskutováno a zaváděná opatření pružnější.

Bakalářská práce obsahuje teoretickou část, která je rozdělena do pěti kapitol, v nichž je postupně vymezena problematika šikany, agrese, popis aktérů šikany, problematika domácího násilí a v poslední řadě problematika vlivu médií a volného času na vznik agresivity u dětí.

Při řešení bakalářské práce se opírám o studium odborné literatury, publikací či elektronických zdrojů. Je nutno poznamenat, že články v časopisech či na webových stránkách internetu mohou být nepřesné, zkreslené či neobjektivní v dané problematice.

Když se dítě stane obětí agrese, rodiče si dříve nebo později položí otázku: „Proč právě moje dítě, a ne jiné? Proč ve škole vydírali je, a ne jeho kamarády? Proč je fackovacím panákem on, a ne jiný žák?“ Jistěže v těchto otázkách můžeme spatřit určitou nízkost..., která je ostatně naprosto lidská.

1) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha:Portál, 1995.s.25, ISBN 80-7178-049-9

Jestliže se nám přihodí neštěstí, vždycky bychom jej raději byli ušetřeni, i kdyby mělo zaklepat u jiných dveří. V této otázce se – samozřejmě podvědomě – skrývá i obvinění

potomka: „ To není možné, říkal si o to, jinak by se mu to nestalo!“ Bezpochyby jde o způsob obrany rodičů před těžce snesitelnou skutečností... mnohdy se dostaví i pocit viny. Co když za to můžeme i my, jakož to rodiče, protože jsme jej nenaučili lépe se bránit a neochránili jsme ho? To rodiče jeho kamarádů byli nejspíš úspěšnější...

Přes všechno, co s tím souvisí, se braňme otázce:“Proč zrovna naše dítě a ne někdo jiný?“ Odpovědi se mohou ukázat jako velmi užitečné. Když lépe pochopíme důvody nebo okolnosti, které mohly vést k agresi právě v případě našeho potomka, o to více napomůžeme tomu, aby se událost více neopakovala.2)

1. Šikana jako společenský problém

Šikanování působí dětem tu nejobrovitější bolest. Děti, jež se stanou terčem tohoto zla, utíkají z domova, přestávají si hrát, jsou vyděšené, nezúčastněné a nešťastné. Někteří lidé stále ještě zastávají názor, že je šikanování nedílnou součástí růstu a dospívání, tedy něčím, čím si musí každé dítě projít, aby pak obstálo ve tvrdých a nelítostných zkouškách každodenního života.³⁾

1.1. Vymezení pojmu šikana

Slovo šikana pochází z francouzského slova chicane, což znamená týrání, sužování, obtěžování.⁴⁾

Šikanováno může být dítě, a to svými vrstevníky, staršími dětmi nebo dospělými. Šikanován může být i dospělý dospělým jedincem, ale i dětmi.

Šikanování je agresivní jednání uskutečňované s cílem získat pocit převahy a určité výhody prostřednictvím fyzického a psychického týrání druhých.⁵⁾

Šikanování je agresivní chování, kdy jednotlivec nebo více osob nutí jiného jedince, který mu je formálně roven, často pod pohrůzkou násilí, vykonávat nějakou činnost, kterou není povinen vykonávat, snášet něco, co není povinen snášet. Toto chování má prvky samoučelnosti, tzn. pachateli nemusí přinést žádný efekt vyjma pocitu převahy nad obětí. Šikanování se vyskytuje nejčastěji v prostředích relativně izolovaných od rodinného zázemí.⁶⁾

3) ELLIOTTOVÁ,M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 81 ISBN 80-7178-034-0

4) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1.vyd. Praha:Portál, 1995.s.25, ISBN 80-7178-049-9

5) NOVÁK,T.,CAPPONI,V., Sám proti agresí. 1. vyd. Praha:Grada Publishing, 1996. s. 45 ISBN 80-7169-253-0

6) ŠTĚCHOVÁ,M.,VEČERKA,K., Šikanování mezi mladistvými v prostředí internetu. Studie. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 1992 s. 8

Šikanou nebo šikanováním mezi dětmi se rozumí široký okruh chování dítěte nebo skupinou dětí s cílem ohrožit, zastrašit, ponížit nebo jinak ublížit jinému dítěti nebo skupině dětí. Šikana zahrnuje slovní ponižování, nadávání a neustálé kritizování, výsměch, hrubé žertování, vydírání, omezování osobní svobody, pohrdání, poškozování oděvu a osobních věcí, tělesné napadání.⁷⁾

„Šikanování říkáme tomu, když jedno dítě nebo skupina dětí říká jinému dítěti ošklivé a nepříjemné věci, bije je, kope, vyhrožuje mu, zamyká je v místnosti a podobně. Tyto incidenty se mohou často opakovat a pro šikanované dítě je obtížné, aby se samo bránilo. Jako šikanování mohou být označeny také opakované posměšky nebo ošklivé poznámky o rodině. Jako šikanování však obvykle neoznačujeme občasnou rvačku nebo hádku přibližně stejně fyzicky vybavených soupeřů. „⁸⁾

Je třeba i rozlišovat šikanování a škádlení. Ten rozdíl je veliký. Jestliže jedno dítě škádlí druhé, tak očekává, že to bude legrace nejen pro něj, ale i pro toho druhého. Ale když vidí, že to jako legraci nebere, že je zraněné, pak by mělo pocítit lítost a omluvit se mu. U šikany je to obráceně. Agresor chce druhému ublížit, chce ho ranit. A má z toho radost. Nejenom, že se mu neomluví, ale své chování opakuje. A většinou násilí stupňuje. Ještě je třeba doplnit jednu důležitou věc. Když někdo někoho škádlí a on mu jasně řekne, aby toho nechal, tak to musí respektovat. Jinak se jedná o porušování práva druhého člověka. A to má už k šikanování blízko. Naše práva končí tam, kde začínají práva druhého. Rozhodnout zda se jedná o šikanu a nejde jen o škádlení nebo o jiný typ agrese je pro první orientaci velmi důležité. Nicméně pro účinnou pomoc to nestačí. Vyšetření i náprava vyžaduje znalost dalších rozměrů šikanování.⁹⁾

7) PÓTHE,P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 96 ISBN 80-901896-5-2

8) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1.vyd. Praha:Portál, 1995.s. 26 ISBN 80-7178-049-9

9) www.rvp.cz/clanek/318/437

1.2. Možné projevy šikany

Existují tři praktické pohledy na šikanování. Nejdříve můžeme popsat šikanování jako nemocné či patologické chování, dále jako závislost a za poslední jako poruchu vztahů ve skupině.

Šikanování jako nemocné chování

Jak vypadá chování označované jako šikanování? Hlavní vnější rysy lze popsat následovně: *Jedno nebo více dětí úmyslně, většinou opakovaně týrá a zotročuje jiné dítě či děti a používá k tomu agrese a manipulaci.* Suchá definice samozřejmě nemůže vyjádřit to, co se ve skutečnosti skrývá za obecnými pojmy agrese a manipulace. Proto je nutné uvést reprezentativní přehled konkrétních typů a forem agrese a manipulací :10)

Fyzická agrese a používání zbraní

Děti předškolního věku mohou použít zbraně například ve formě klacku či kamene. Formy agrese se projevují jako například obecné praní, fackování, hromadné bití, kopání.

Slovní agrese

Slovní agrese je velmi častým projevem šikanování. Dítě jako oběť šikany je často vystavováno výsměchu (ať se jedná o jeho handicap, slabost, neúspěch, chyby, trápení...), nadávkám (na jeho vzhled – typ oblečení či druh postavy), urážkám rodičů.

Krádeže, ničení a manipulace s věcmi

Děti si většinou přivlastní nejrůznější věci oběti. Jedná se například o jeho oblíbenou hračku, svačinu, nejrůznější věci, které jim koupili rodiče, oblečení apod.

Násilné a manipulativní příkazy

Oběť je většinou donucována plnit určité ponižující příkazy. Můžeme sem přiřadit například plnění úkolů za agresora, na požádání odevzdávat jídlo, opakovat různé ponižující výroky, ve skupině dětí chodit poslední apod.

10) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 27-30,33,35-40, ISBN 80-7178-513-X

Zraňování izolací, oklikou a „uměleckými“ výtvoř

Oběť je ostatními ignorována, není jí odpovězeno na pozdrav, na prosbu, dělají, že ji neslyší. Když si sedne k ostatním ke stolu, hned děti štitivě odchází, oběť je pomlouvána, zlomyslně osočována, děti často skládají na její osobu nehezké pohádky, které bývají často kruté nebo kreslí obrázky, které oběť ponižují.¹¹⁾

Šikanování jako závislost

Další rozměr šikanování je již vnějšímu pohledu nepřístupný. Jde o vzájemnou vazbu mezi agresorem a obětí. Terén tohoto nesvobodného, nesymetrického vztahu je určen převažující lidskou strategií: skrýt vlastní strach a zároveň využít strachu druhého. Tento princip potom může určovat rozdělení dětí ve skupině na ty silné a na ty slabé. Tedy na jedny, kteří reagují silně a svůj strach skryjí tím, že ho vyvolají v těch druhých. Jinak řečeno, předvedou své přednosti, jimiž zakryjí své slabosti, které chtěli zakrýt. Při pokročilých stádiích šikanování se běžné hraní a experimentování se strachem zvrtné v závislost mezi agresorem a obětí. Následkem může být až extrémní forma závislosti – identifikace s agresorem: oběť považuje agresora za kamaráda a obdivuje ho. Poslouchá ho na slovo a odezírá, co má udělat.¹¹⁾

Šikanování jako porucha vztahů ve skupině

Šikanování není nikdy pouze záležitostí agresora a oběti. Neděje se ve vzduchoprázdnu, ale v kontextu vztahů nějaké konkrétní skupiny. V tomto smyslu je šikanování vždy těžkou poruchou vztahů skupinového organismu, který podlehl infekci.

Vztahy při šikaně mají svoji vnitřní dynamiku a svůj zákonitý vývoj. Existuje určité schéma, které zachycuje negativní proces, který křiví vztahy mezi členy skupiny. Postihuje vnitřní pohyb směřující k totálnímu přijetí postojů, norem a hodnot šikanování. Tento chorobný proces je pravým opakem budování komunity, jehož cílem je bezpečné soužití a tvořivý přesah osobních individuálních rozdílů. Existuje pět stádií onemocnění.¹¹⁾

11) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 27-30,33,35-40, ISBN 80-7178-513-X

1. Zrod ostrakismu

Podmínky pro vznik šikany mohou být zcela běžné a nenáročné. V každé skupině se při „hře se strachem“ záhy objeví jednotlivci, kteří jsou nejméně vlivní a oblíbení. Jedná se většinou o obětní beránky, černé ovce, outsidersy. Právě tyto jednotlivci záhy zakoušejí prvky šikanování, tzv. ostrakismus. Jde o mírné, převážně psychické formy násilí, kdy se okrajový člen skupiny necítí dobře – je neoblíbený a není uznáván. Ostatní ho více či méně odmítají, nebaví se s ním, pomlouvají ho, spřádají proti němu intriky, dělají na jeho účet drobné legrácky apod. Tato situace je již zárodečnou podobou šikanování a obsahuje další riziko negativního vývoje.¹²⁾

2. Fyzická agrese a přitvrzování manipulace

Ostrakismus může přerůst do dalšího stádia. Důvodů bývá více, dvě časté příčiny se nezdá vzájemně podmiňují:

- V náročných situacích, kdy ve skupině stoupá napětí, začnou ostrakizování jednotlivci instinktivně sloužit jako jeho ventil – manipulace se přitvrzuje a objevuje se fyzická agrese
- Ve skupině se sejde několik výrazně agresivních asociálních jedinců a v rámci své „přirozenosti“ od samého počátku používají násilí pro uspokojování svých potřeb. Zážitek, jak chutná moc, když bijí a týrají někoho slabého a ustrašeného, může vyvolat u disponovaných jedinců prolomení posledních zábran – začínají své agresivní chování opakovat. Další vývoj do značné míry závisí na míře pozitivního zaměření skupiny a na postoji členů k šikanování.

3. Klíčový moment – vytvoření jádra

Jestliže se nepostaví pevná hráz přitvrzeným manipulacím a mnohdy i počáteční fyzické agresi jednotlivců, často se utvoří skupinka agresorů – „úderné jádro“. Tito jednotlivci začnou spolupracovat a systematicky šikanovat nejvhodnější oběti.

12) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 27-30,33,35-40, ISBN 80-7178-513-X

4. Většina přijímá normy agresorů

V případě, že ve skupině neexistuje silná pozitivní podskupina, činnost jádra agresorů může bez odporu pokračovat. Normy agresorů jsou přijaty většinou a stanou se nepsaným zákonem.

5. Totalita neboli dokonalá šikana

Zhoubný proces bez radikální pomoci zvenčí obvykle ústí do posledního stádia. V něm jsou normy agresorů přijaty nebo respektovány všemi, popřípadě téměř všemi členy skupiny, a dojde k plnému nastolení totalitní ideologie šikanování. Na tomto stupni je hrůzné to, že všichni členové skupiny – včetně týraných a terorizovaných členů – normy šikanování přijmou za své nebo je alespoň zcela respektují. Porušení zákazu prozrazení šikanování vede u oběti k velkému strachu o život a k pocitům viny.¹³⁾

1.3. Vývoj a druhy

Proces šikanování obvykle probíhá ve čtyřech na sebe navazujících fázích:

1. Prvotní kontakt – konflikt - při kterém aktér zjišťuje, eventuelně ověřuje vhodnost partnera interakce stát se obětí šikany. Potvrzením vstupní „diagnózy“ – oběť prokáže strach, stáhne se, reaguje pasivně – vstupuje proces do druhé fáze.

2. Fáze psychického teroru, kdy útoky vůči oběti nabývají na intenzitě a adresnosti. Sebedůvěra oběti rapidně klesá, postižená osoba se dostává stále více do defenzívy.

3. Případ se stává známým v nejbližším sociálním okolí. V závislosti na reakci okolí – neutrální či dokonce podporující projev šikany – se prohlubují pocity deprese oběti, zvyšuje se její neschopnost útokům se aktivně bránit.

4. Izolace, únik, psychické selhání oběti s často přetrvávajícími následky emocionální újmy.¹⁴⁾

Motivem jednání útočníka bývá nejčastěji nevyřešený vnitřní konflikt, vlastní traumatizující zkušenost získaná v roli oběti šikanování, či podobného násilného jednání, se kterou se tímto způsobem snaží vypořádat. Bezprostředním podnětem pro nastartování agresivního jednání s prvky šikany je zpravidla jednání, chování, výraz

13) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 27-30,33,35-40, ISBN 80-7178-513-X

14) SPURNÝ, J., Psychologie násilí. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 115,116 ISBN 80-85858-30-4

potenciální oběti, „nabízející“ prostor pro ventilování intrapsychického konfliktu agresora.¹⁵⁾

Šikana je jedna z forem násilného chování. U nás bylo slovo šikana původně vojenský termín označující nešvar, který se rozmohl v armádě a postupně zdomácněl mezi mládeží (školy, učiliště). V cizině je pro označení šikany používán termín bullying.

Termínem bullying označujeme šikanování žáků mezi sebou, a to nejčastěji výpraskem, nadávkami, posměchem, pomluvami, hrozbami, provokováním, ohrožováním, vydíráním, okrádáním, vyobcováním z kolektivu.

Mezi další druhy šikany patří mobbing, sexual harassment a bossing. Jedná se o druhy šikany mezi dospělými na pracovištích.¹⁵⁾

1.4 Šikana ve školách

Šikana je vlastně nemoc skupiny, která se projevuje poruchou vztahů. Nemusí být na první pohled vidět, ale mohou se objevovat projevy, které signalizují něco, co není tak docela v pořádku. Jestliže naše dítě pláče, když má jít ráno do školy a stěžuje si na bolest břicha, nemusí to vždy znamenat, že se bojí písemky. Bojí se nám třeba říci, že mu ostatní spolužáci každou velkou přestávku snědí svačinu nebo zničí nějaké pomůcky. Možná volá o pomoc a neumí to přímo říct.¹⁶⁾

Šikanování je všudypřítomné – začíná v rodině mezi sourozenci, pokračuje mezi dětmi ve školce, v dalších školách, v kroužcích, v partnerských vztazích a dále v zaměstnání. Jak je to se šikanou na školách? Existuje vůbec? Mnozí učitelé se domnívají, že na té JEJICH škole v žádném případě nic takového není. Ale většinou se mýlí, anebo si před ní prostě zakrývají oči. Šikana je všude a je nebezpečná právě proto, že se umí chytře skrývat. Šikanování není pouze brutální násilí. Je smutné, že nejčastější formou šikany, kterou zažívají více než 2/3 šikanovaných dětí, je posmívání, pomlvy a nadávky. Fyzickou šikanou trpí nejméně každý desátý, 21% je šikanováno každý den, 25% každý týden, 22% aspoň jednou za měsíc a 32% nejméně jednou za rok.¹⁶⁾

15) SPURNÝ, J., Psychologie násilí. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 113,114,115,116 ISBN 80-85858-30-4

16) Šikana není chřipka, Maminka březen 2006. s. 50-51

Nejčastěji je agresor jeden nebo dva. Častěji šikanují chlapci, ale i dívky umějí být pěkně tvrdé a vynalézavé. Zajímavé také je, že nejčastěji šikanovanému dítěti pomohla třídní

učitelka nebo nejbližší kamarádi, a až poté rodiče. Bohužel se stává, že v mnoha případech nepomohl nikdo.¹⁷⁾

Šikana se ve své zárodečné formě vyskytuje prakticky na všech typech našich škol. Šikana se jako epidemie rozšířila do všech škol (na některých, jako jsou například učiliště či základní školy, má těžší "průběh", na gymnáziích mírnější), zejména do těch, kde se praktikují tradiční způsoby pedagogické práce s autoritativním přístupem k žákům, kde se nepracuje s žákovskými skupinami, kde svět dětí je neprostupně oddělený od světa dospělých. Není tedy divu, že se většina učitelů na těchto školách domnívá, že u nich šikana neexistuje. Na školách většinou neexistuje nějaká metodická příprava učitelů. Ačkoliv jsou kantoři v první linii, vůbec nevědí, co mají dělat. V současné době snad nastal trochu posun v tom, že se o šikaně mluví a že se alespoň na některých fakultách teoreticky probírá. Přestože existují i vzácné výjimky, celkově je ve školách situace velice nepříznivá.¹⁸⁾

Projekt Minimalizace šikany (MIŠ) usiluje o snížení šikany na základních školách. Tento projekt v roce 2005 iniciovala a finančně zastřešuje Nadace Eurotel. Koordinaci celého projektu zajišťuje občanské sdružení AISIS. Cílem projektu MIŠ je nalezení cesty, jak vytvořit podmínky k systémovému zavádění ověřeného Českého školního programu proti šikanování. Výsledky uvedeného programu mají světové parametry. Řešení šikany bychom mohli nazvat „pedagogickou chirurgií“. Ani zde nesmíme podcenit sebemenší detail. Jakákoli kamufláž je odhalitelná, neboť účinnost zákroku se dá empiricky ověřit. Ani v nejjednodušším diagnostickém případě při první pomoci se nesmí udělat chyba. Jinak hrozí vážné nebezpečí poškození oběti. Všechny kroky musejí být promyšlené jako v šachové partii. Zejména v taktice se musí počítat s alternativními postupy. Pro přehled můžeme uvést některé chyby, kterých se dopouštějí učitelé, ale i odborníci.¹⁷⁾

17) Šikana není chřipka, Maminka březen 2006. s. 50-51

18) www.rvp.cz/clanek/318/437

Učitelé nepracují s faktem zásadní odlišnosti řešení u počátečních a pokročilých šikan. Rovněž nedokážou rozpoznat tzv. neobvyklé formy šikany, které vyžadují „doladění“ našich metod. Začínají např. rovnou a nahodile hledat svědky. Při vyšetřování se nebere zřetel na trauma, stud a mlčenlivost znásilněné oběti. Berou se vážně falešní svědkové, kterým poručil

„šéf“ neboli „kápo“ agresorů. Bezprostředně se konfrontuje výpověď týraného žáka s výpovědí jeho učitelů. To všechno vede někdy až k tragikomickým závěrům, kdy oběť je označena za agresora a za příčinu nešvarů ve skupině. Takovouto konfrontaci bychom mohli přirovnat k setkání myšky s kobrou. Pedagog jde s bubnem na zajíce a vyšetřuje šikanu přímo ve třídě. Ředitel si pozve najednou údajné oběti, údajné agresory a jejich rodiče, některé pedagogy a vyšetřuje to z jedné vody načisto. Dokonce celou situaci nahrává na magnetofon nebo na video. Po vyšetření šikany se naráz pozvou oba rodiče agresorů i s jejich ratolestmi. Rodiče se sjednotí proti „nespravedlivému“ nařčení a s převahou útočí na pedagogy atd.¹⁹⁾

1.5. Dílčí závěr

Zárodečné podoby šikanování jsou přítomny prakticky všude. Je to norma vztahů ve společnosti, kdy je běžné, že silnější využívá slabšího.²⁰⁾

Současný výskyt šikany je epidemický. Z celonárodního, ale i velkého výzkumu za rok 2005 vyplývá, že zhruba 40% dětí bylo obětí šikany. K žádnému zlepšení zatím nedochází. Šikana poškozuje nejen oběti, ale i agresory a dokonce i svědky. Bohužel, problém naše společnost neřeší a učitelé nejsou na řešení ani připraveni.²¹⁾

Bylo by příliš nadnesené si myslet, že se dětem vždy podaří vyhnout se každému nebezpečí. Je ale možné se domnívat, že si děti lépe poradí, naučí-li se znát určité preventivní techniky. Při jejich znalostech si budou děti více věřit a nebudou tak snadno zranitelné. Všechny děti mají právo na bezpečí své vlastní osoby. Povinností nás dospělých je toto právo jim uhájít.²²⁾

19) Šikana není chřipka, Maminka březen 2006. s. 50-51

20) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 96 ISBN 80-7178-513-X

21) Šikana není chřipka, Maminka březen 2006. s. 50-51

22) ELLIOTTOVÁ, M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 136 ISBN 80-7178-034-0

2. Agrese

Šikana je zvláštní případ agrese. Proto nám šikanu pomůže pochopit, když aspoň velmi stručně načrtneme teorii lidské agrese.

Agrese v politice znamená napadení, například válečné přepadení jednoho státu druhým. Podobně může přepadnout člověk člověka nebo lev gazelu, kterou loví, ale vlastně i bacil může napadnout naše tělo – a pěkně agresivně!

Aby nám byl pojem agrese něco platný, když chceme porozumět šikaně, musíme ho nějak omezit a to na agresi mezi příslušníky stejného druhu. Budeme uvažovat o agresi mezi lidmi.²³⁾

Agresivita je součástí lidské přirozenosti. Hraje velkou úlohu ve vývoji dítěte. Úlohu stejně velkou jako láska. Vnitřní prudkost dodává dítěti energii a motivaci, jež jsou nezbytné k sebepřekonávání. Podporuje úspěch, jestliže zůstane v mezích, které dítě kontroluje. Úkolem výchovy není tedy agresivitu zcela odstranit, ale usměrnit ji, aby bylo možné mobilizovat tuto energii pro dosažení pozitivních cílů jak pro sebe, tak pro ostatní.²⁴⁾

2.1. Agrese – teoretické vymezení

Agrese může být chápána jako násilné narušení práv jiného člověka, jako ofenzivní jednání nebo procedura, ale také jako asertivní jednání. Někdy je agrese vysvětlována pomocí agresivního pudu odpovědného za široké spektrum chování, které nemusí být ve své podstatě nutně agresivní.

Agrese je většinou chápána jako jakákoliv forma chování, jehož cílem je záměrně někoho poškodit nebo mu ublížit. Je možné také použít definici, která vymezuje agresi jako chování organismu zaměřené na cíl, jako chování, jehož důsledkem je poškození. Za agresi je tedy považováno takové jednání, které má svého adresáta, a nikoliv náhodné ublížení.²⁵⁾

23) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 21 ISBN 80-7178-049-9

24) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. s. 9 ISBN 80-7178-808-2

25) ČERMÁK, Ivo. Lidská agrese a její souvislosti. 1. vyd. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1999. s. 9, 13 ISBN 80-902614-1-8

Agresí rozumíme destruktivní chování, směřující k fyzickému (brachiálnímu), slovnímu (urážka, pomluva) nebo symbolickému (pomocí gest) útoku vůči jinému jedinci (předmětu).²⁶⁾

Cílem agrese je zastrašit druhého, zmocnit se objektu či ho odstranit, jinému zmařit a sobě zajistit společenské výhody. Cílevědomé prosazování se děje v prostředí

psychosociálních vztahů, ovlivňujících volbu nástrojů agrese, která pak může být kultivovaná.²⁶⁾

Agresivní chování je velmi pestré, od slovního „nevinného“ špičkování, přes nadávky a výhrůžky, agresi proti předmětům, až po fyzické násilí vůči osobám.²⁶⁾

Existují určité druhy agrese:

- instrumentální agrese – prostředek, jak dosáhnout vnějšího cíle, použití této agrese je založeno na předem připraveném plánu a na úvahách o možných variantách průběhu jednání
- emocionální agrese – přítomnost silné negativní emoce, většinou hněvu a agrese, není prostředek, ale cílem sama o sobě
- agrese vědomě kontrolovaná – aktér počítá s rizikem a přemítá o důsledcích
- agrese impulzivní – spontánní splnutí či výbuch negativních emocí a následných motorických reakcí

Dále můžeme popisovat agrese jako např. agrese vyvolaná strachem, dráždivá agrese, mateřská agrese, sexuální agrese, agrese jako obrana teritoria, agrese přímá a nepřímá, agrese verbální a fyzická.²⁷⁾

26) SPURNÝ,J., Psychologie násilí. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 17,18,19 ISBN 80-85858-30-4

27) ČERMÁK,Ivo. Lidská agrese a její souvislosti. 1.vyd. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1999. s. 10, 11 ISBN 80-902614-1-8

2.2. Příčiny a podněty vyvolávající agresivitu

První otázka, kterou většina lidí položí, zní: *Kde se v lidech agrese bere?* Je to něco vrozeného, člověku vlastního, snad nějaký pud, který se musí vybit – anebo se člověk stává

agresivním v průběhu života, třeba v důsledku nesprávné výchovy, takže se tomu dá zabránit?²⁸⁾

Když se podíváme do přírody, vidíme, že se různí živočichové zřejmě často chovají k jedincům stejného druhu agresivně na základě vrozených instinktů. Člověk je složitější, ale chová se také agresivně na základě vrozených instinktů. Když se ženeme za něčím, na čem nám hodně záleží, už už to máme, a náhle se nám někdo postaví do cesty, tak to nejspíš slízne. Jenže pozor: Zvířecí ani lidská agresivita není nějaká nezničitelná energie, která by se musela nutně vybit. Když ji nebudeme provokovat, instinkty budou klidně odpočívat. U člověka se navíc instinkty také dají všelijak usměrnit, aby byly méně nebezpečné.

Agresivní sklony se u člověka utvářejí – na základě instinktivní výbavy – v prvních letech života.

Řada vlivných psychologů tvrdí, že agrese je – stejně jako většina ostatního lidského chování, tedy třeba jako tanec, vaření nebo hra na kytaru – *naučená*, to znamená, že si ji osvojíme na základě *zkušenosti*. Podle nich je člověk agresivní proto, že se naučil, že se to vyplácí, zejména, že je možno zmocnit se agresí žádoucího předmětu nebo si vynutit od druhých službu, na nichž nám záleží. Agresivnímu jednání se podle těchto badatelů učíme na základě vlastní zkušenosti nebo zprostředkovaně, na základě toho, co vidíme kolem sebe, např. na obrazovce, kde agrese bývá odměňována a oslavována. Zvláště účinnou “školou“ agrese bývá, když je dítě doma krutě trestáno nebo i bezdůvodně týráno a vidí, s jakým uspokojením tak rodiče prosazují svou moc.²⁹⁾

28) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1.vyd. Praha:Portál, 1995.s. 22,23, ISBN 80-7178-049-9

29) SPURNÝ,J., Psychologie násilí. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 17 ISBN 80-85858-30-4

Zdrojem agrese v člověku může být nejen pudové jednání, ale i racionálně promyšlené, plánované jednání proti morálním zásadám. Takové jednání je složitěji motivované a nutno je posuzovat jinak než pudové jednání.

Jako vnitřní zdroj agresivního jednání můžeme označit dědičnost.³⁰⁾

Zdrojem agresivního chování bývá afekt (zloba, hněv, vztek), neuspokojená (frustrovaná) potřeba, ale i zvyk („naučená“, instrumentální, sociálně odměňovaná agrese), vždy ve spojení s podmětovou situací. Agrese bývá často jen převlečený strach.³⁰⁾

Tendenci člověka jednat agresivně zvyšuje: pocit bezmoci, nemožnost alternativních voleb, „provokující“ verbální i neverbální projevy, existence znaků či scén prezentujících násilí, úspěch, který tímto jednáním dosáhl, ebeny, schvalování agresivního jednání okolím, pocit sounáležitosti s agresivně laděným davem, situace konfrontační, soupeřivé, s prvky násilí, intoxikace alkoholem, drogami, léky.³⁰⁾

Z dítěte se stává vysoce agresivní člověk postupně, a to tak, že si pamatuje ty způsoby svého vlastního jednání, které vedou k úspěchu. Z úspěšných způsobů jednání si vytváří jakousi zásobárnu malých „scénářů“ pro různé situace. Když nastane nějaká situace, kterou už zná, nebo situace podobná nějaké známé situaci, vybírá si ze své zásobárny scénářů a rozhoduje se, který má použít. Když dopustíme, aby dítě mělo úspěch se svým agresivním jednáním, vytvoří si mnoho agresivních scénářů. Další agresivní scénář si vytváří podle toho, co vidí kolem sebe, hlavně v rodině, ale také ve školce a samozřejmě na obrazovce, zvlášť když před ní tráví několik hodin denně. Svoje scénáře si dítě stále procvičuje, když se podle nich řídí v praktickém životě a když je používá ve fantazii a hře.³¹⁾

30) SPURNÝ, J., Psychologie násilí. I. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 17,18,19 ISBN 80-85858-30-4

31) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. I. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 23,24 ISBN 80-7178-049-9

Ze scénářů, které používá, si dítě postupně odvozuje zásady, podle kterých se řídí v nové situaci. Tak dospívá k názorům, postupům a hodnotám, které nakonec řídí jeho jednání.³²⁾

2.3. Agresivita v předškolním věku

Agresivita je přirozená a žádoucí vlastnost každého tvora. Bez ní by nepřežil. Je eticky neutrální a spíše než o „potlačování agresivity“ je třeba mluvit o tom, kde spolu s dětmi hledat meze, její hranice zvané morálka. Co kdo s agresivitou dělá, je věcí morálky. Bavme se o tom, jak děti naučit agresivitu používat, jak s ní zacházet tak, aby to prospívalo, a ne uškodilo. Hledejme s dětmi slušnost bez ohledu na záplavu stupidních agresivních filmů a PC her. Potlačování hněvu vede ke hromadění napětí. Je třeba se naučit vyjádřit, ventilovat a uvolňovat napětí sociálně přijatelnými způsoby (sport, zpět, relaxace, tanec apod.).³³⁾

Již učitelé mateřských školek si dnes stěžují na nárůst neklidu a agresivity u dětí různého věku. Vnitřní neklid není napohled zřejmý, třebaže je silně prožíván. Projevuje se navenek stereotypními úkony a tiky v situacích, kdy dotyčný pociťuje úzkost, nespokojenost. Nárůst neklidu je provázen výraznými gesty, pohyby a sníženou kontrolou emocí. Násilnému chování předchází symbolická agrese – vyhrůžky, nadávání, demonstrace odvahy. Agresivita, sklon k útočnému jednání vůči věcem, zvířatům a lidem, většinou souvisí s vnitřní nepohodou, s rozpory mezi prožíváním a jednáním. Příčin agresivit je mnoho, nejčastěji se však uvádí frustrace. Násilné jednání také odráží situaci v rodině a vliv na ně má i sledování agresivních filmů. Absence mužského prvku ve světě dítěte (mnohé děti se doma, ve školách a při zájmové činnosti setkávají skoro výhradně se ženami) také nepůsobí příznivě. Negativní vliv má i vysoký počet dětí ve třídách výchovných institucí.³⁴⁾

32) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 23,24 ISBN 80-7178-049-9

33) ŠIMANOVSKÝ, Z., ŠIMANOVSKÁ, B., Hry pro rozvoj zdravé osobnosti. 1. vyd. Praha: Portál, 2005. s. 15 ISBN 80-7367-0240

34) ŠIMANOVSKÝ, Z., Hry pro zvládnání agresivity a neklidu. 1. vyd. Praha: Portál, 2002. s. 11 ISBN 80-7178-689-6

Vraťme se ale do základní roviny, kterou představuje rodina.

Věk dítěte od osmnácti měsíců do tří let je obdobím, kdy rodiče bývají čím dál víc zmateni agresivitou svého dítěte. Dítě si totiž začíná uvědomovat své ego. Své myšlenky třídí dítě v tomto věku do dvou pojmových skupin – na ty, které se vztahu k „já“, a na ty, které se vztahují k „ne já“. Začíná tak rozlišovat mezi světem představ a skutečností. Začíná používat toto rozlišení, aby kontrolovalo své podněty. Nyní se umí přemísťovat, uchopovat předměty a porušovat pravidla, která rodiče prosazují. Probíhá tu tedy střet mezi protichůdnými přáními, ale divokost, s níž bude dítě reagovat na nevyhnutelné frustrace, mu zároveň pomůže stát se sebou samým.³⁵⁾

Ve druhém roce života dítěte se často setkáváme se záchvaty vzteku. Rodiče často vyvádí z míry, jak dítě kolem sebe kope, buší pěstičkami a kouše. Jak se mají rodiče v takovém případě chovat? Mají odpovídat násilím nebo to trpně snášet? Násilnické chování dítěte mohou rodiče podpořit dvojitým způsobem: mohou se snažit potlačit ho výpraskem nebo se vyvarují veškeré agresivní konfrontace. Tyto dva způsoby reakce však jen vydráždí agresivitu, vlastní všem lidským bytostem. Je důležité dítěti povědět, že má „právo se rozhněvat“. Děti se potřebují seznámit s celou škálou emocí, včetně hněvu, které jim pomáhají objevovat svou identitu.

Děti ve věku od dvou do pěti let nejsou schopny regulovat svoje emoce a přání, které je mohou úplně opanovat, takže může mít časté potíže s jejich zvládním. Jak by se měli tedy rodiče zachovat?

Jistě nepomůže prostředí plné křiku a hubování, naopak bude jen stupňovat jeho prudkost. Pomůže výprask, tělesné tresty? Rány, ať už malé, nebo velké, nejsou totiž dobrým prostředkem pro nastavení limitů. Dítě velmi brzy odpoví: „Ani mě to nebolelo“. Ať je charakter dítěte jakýkoli, je možné si s ním vždycky místo ran a pohlavků o dané situaci promluvit. Rodiče by si neměli říkat, že pohlavky a výprask jsou součástí výchovy. Vždycky totiž hrozí, že se dítě, které je donuceno násilím potlačovat své násilí, projevuje samo stále násilněji. Vstupuje tak do bludného kruhu, který způsobí, že až se později stane rodičem, bude svou zlost dávat najevo tak, že bude stejně násilným způsobem potlačovat zlost svého dítěte. Také proto z mnoha bitých dětí vyrostou rodiče, kteří zase bijí své děti. Je to pro ně norma chování.³⁵⁾

35) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. s. 36-69 ISBN 80-7178-808-2

Dítě musíme především uklidnit, pevně ho obejmout, a umožnit mu, aby shromáždilo energii tryskající do všech stran. Můžeme se také pokusit odvést pozornost na nějaké jiné předměty zájmu.³⁶⁾

S dětmi bychom měli především komunikovat. Povzbuzováním verbální komunikace umožníme dítěti, aby formulovalo své pocity a srozumitelně formulovalo svá přání namísto toho, aby volilo způsob vyjadřování zlost. Děti, které brzy mluví, jsou mnohem méně agresivní než ty, které se opožďují v řeči. Vedle komunikace je také důležité si s dětmi hrát. Hra s dítětem je preventivním opatřením proti rozvoji jeho agresivity. Učí se zaměřovat svoji

pozornost, soustředit se , mírnit zvýšenou pohyblivost ve prospěch intelektualizace činnosti, učí se sdílet své pocity s pocity rodičů.³⁶⁾

Při nástupu dítěte do mateřské školky můžeme sledovat další podněty vyvolávající agresivitu. Vedle toho, že se děti koušou a kopají se mezi sebou můžeme pozorovat, že začínají cítit potřebu provokovat neslušnými slovy. Od tří let věku dítěte máme radost, že se naučilo zachovávat čistotu. Ale právě proto, že u něj skončilo období, kterému psychologové říkají „anální stádium“, začíná cítit potřebu provokovat neslušnými slovy. Dítě odstraňuje přebytek energie formou „sprostých“ slov v jistém smyslu proto, aby zklidnilo svaly ovládající vyměšování. Dokonale si uvědomuje, že jsou to slova zakázaná, ale právě provokace před kamarády nebo i dospělými je jeho způsobem, jak ukázat, že už umí rodičům oponovat. Vnitřní agrese, která je nedílnou součástí osobnosti dítěte, ho nutí soutěžit a první je ten, kdo objevil „nejsprostší slovo“. V těchto případech je důležité, aby rodiče a vychovatelé byli spontánní. Znamená to, že se lze zasmát, když dítě řekne sprosté slovo poprvé, ale pak je potřeba požadovat, aby si dítě nechalo neslušné výrazy pro sebe, nebo mu doporučit, aby si je šlo říkat na toaletu, to znamená na místo, kde tato slova budou co nejméně urážet sluch ostatních.³⁶⁾

Jestliže rodiče v čase, který tráví s dítětem společně, při hrách a povídání dbají o to, aby si dítě o sobě a o svém místě mezi lidmi vytvořilo pozitivní představu, získá to, co nazýváme „silná osobnost“, a bude sociabilní.³⁶⁾

36) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. I. vyd. Praha: Portál, 2004.s. 36-69 ISBN 80-7178-808-2

Pokud jsme naopak ze strachu, že ho rozzlobíme nebo že mu budeme odporovat, nedali najevo, že naše přání jsou v rozporu s jeho, nebo jsme s ním trávili příliš málo času, byli jsme příliš násilničtí, osopovali se na něj a naučili ho potlačovat vlastní emoce spíše než je vyjadřovat, převládnu u něj primitivní podněty. Impulzivně se bude snažit uspokojovat své vnitřní potřeby potravou, dárky nebo se jich bude dožadovat silou a dupáním, jen aby dostaly nějakou hračku. Budeme si připadat jako oběť jeho neustálých přání. Jestliže ustoupíme a necháme ho trvale prosazovat přání něco mít nebo něco jíst, aby tak pocítilo, že existuje, nevytvoří si dítě to, co nazýváme „nadjá“. Tato třetí složka lidské psychiky, která umožňuje ovládnout vlastní impulzy a přistupovat na kompromisy mezi násilím a podřízeností, vede k vytvoření vyvážené a sociabilní osobnosti.³⁷⁾

2.4. Dílčí závěr

Poznali jsme, jak jsou násilí a agresivní impulzy nezbytné pro životaschopnost lidské bytosti. Veškerá výchova spočívá v usměrňování této životní energie tak, aby se stala pozitivní silou ve vztazích s ostatními, kreativním prvkem v práci, aby dítěti v dospělosti umožnila získat povolání, založit rodinu, přivádět na svět potomky a vychovávat je. To je cesta životní energie, a nikoli agresivity vedoucí k násilí, jehož důsledkem jsou rozvrácené domovy, utrpení rodičů, kamarádů a posléze manželky... vlastních dětí, a opakování tohoto pekelného řetězce v další generaci.

Mít rád své dítě znamená vychovávat ho, naučit ho, aby umělo mít radost z práce a mělo rádo ty, kteří ho obklopují. Tím, že budeme postupně rozšiřovat odpovědnost dítěte v jeho osobním, tělesném, citovém, rodinném a kulturním životě, budeme-li chránit jeho zdraví a bezpečnost, jestliže mu nabídneme vhodnou činnost pro volný čas a optimalizujeme jeho školní vzdělání, umožníme mu, aby své životní impulzy využilo pro komplexní rozvoj své osobnosti ku prospěchu všech.³⁷⁾

37) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. s.36-69,99 ISBN 80-7178-808-2

3. Aktéři šikany

Příčiny existence šikany hledají odborníci v osobnosti pachatele, v osobnosti oběti, v podmínkách, ve kterých k šikanování dochází. Na základě výzkumů nebyl potvrzen obecně panující názor, že lidé, na které v práci někdo zaútočí, kteří se stávají na pracovišti obětí šikanování, jsou nezkušení v práci, autoritativní ve svých postojích, provokující, rádi riskující, fyzicky slabí, bez schopnosti proniknout do podstaty věci, nekompetentní, neschopni správně „přečíst“ situaci, nepružní, nerozhodní a konfrontační. Studie obětí útoků zjistily, že napadenými jsou často jedinci zkušení a kompetentní, nekonfrontační, ne výrazně

provokativní nebo autoritativní, fyzicky zdatní, ve svém konání rozhodní, nejsou dobrodruhy.³⁸⁾

Z toho byl vyvozen praktický závěr, že pro stanovení stupně připravenosti stát se obětí šikanování nejsou rozhodující pouze osobní vlastnosti či jednání oběti, ale existence a působení všech faktorů utvářejících situaci násilné interakce, tj. agresivní jednání pachatele, pasivní chování oběti a podmínky (zejména sociální klima lhostejnosti a nevšímavosti ostatních účastníků situace), v nichž k násilné interakci dochází. Při vhodné „konstelaci“ spouštěcích faktorů a (za mírného vlastního přispění) hrozí komukoli z nás.

Pocit osamocení a bezmoci je typickým průvodním projevem v prožívání oběti šikanování. A právě s podporou, minimálně s loajalitou nejbližšího okolí, počítají ti, kteří si šikanováním ostatních pomocí slovní agrese, psychického nebo fyzického násilí zvyšují své sebevědomí, uspokojují potřebu zviditelnění své osoby či pozice ve skupině.³⁸⁾

38) SPURNÝ, J., Psychologie násilí. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 114, 115 ISBN 80-85858-30-4

3.1. Vlastnosti oběti šikany

Postihnout, jak vypadá oběť šikanování, je poněkud obtížnější než zachycení charakteristiky agresora. Někdy není důležité, jaká oběť vlastně je, výběr je naprosto nahodilý. Při troše smůly se může obětí stát kterékoliv dítě.³⁹⁾

Šikana hrozí například dítěti, které přijde jako nové do kolektivu. Není ani vzácností, že se dítě stane předmětem nepřátelství skupiny pro nějakou svou přednost. Častěji se však děti stávají terčem agrese pro nějaký handicap a je dobré odhadnout, které z nich jsou zvláště ohroženy. Nejjednodušší a nejlogičtější riziko spočívá v tělesné slabosti a neobratnosti oběti při fyzickém střetnutí, jednoduše řečeno v neschopnosti porvat se, resp. ubránit se napadení.⁴⁰⁾

Určitou roli hraje i viditelná odlišnost dítěte, nápadnost v jeho vzhledu, jako jsou zrzavé vlasy, obezita, vzhledová vada, nedostatek půvabu, případně přímo odpudivý zjev nebo projev, který z dítěte činí terč agrese.

Pohrdání skupiny vedoucí k šikaně může postihnout i dítě ze sociálně slabé rodiny, jehož rodiče nemají na oblečení, v němž by dítě bylo „podle módy“, ani na přiměřené kapesné.

Rasová odlišnost, především barva pleti, je v šikaně samozřejmě důležitým faktorem.⁴⁰⁾

Pokud jde o psychické vlastnosti, bývá typická oběť šikany tichá, plachá citlivá. Mívá nízké sebevědomí, považuje se za hloupou a nezajímavou pro ostatní, submisivně se podřizuje.⁴⁰⁾

Oběti se často stává outsider třídy, dítě osamělé, bez kamarádů, neschopné se přidružit, podělit se o hračku, neschopné zaujmout apod. Oběti také mívají odmítavý vztah k násilí.⁴⁰⁾

39) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 87 ISBN 80-7178-513-X

40) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 34,35,37 ISBN 80-7178-049-9

V jakém rodinném prostředí vyrůstají oběti? Nezdá se, že by jim v raném dětství chyběla rodičovská láska a něha. Spíše nebyly – snad pro matčinu úzkost – dostatečně vedeny k samostatnosti a nenaučily se, jak se prosadit v dětském světě. To se ovšem dá později do značné míry napravit.⁴¹⁾

3.2. Vlastnosti agresorů

Snažíme-li se pochopit, proč děti šikanují, musíme rozlišovat mezi těmi, které chtějí někoho potrápit jen krátkodobě, aby si tak ventily své okamžité rozrušení, a chronickými šikanovateli, jejichž chování je narušené po všech stránkách.⁴²⁾

Dítě, které začne se šikanou, v tom velmi často pokračuje, a to i v jiném prostředí. Čím se tedy tito jedinci vyznačují? Pokud jde o fyzickou stránku, jde většinou o nadprůměrného

tělesně zdatného jedince, silné a obratné, pokud jde o chlapce. Nemusí tomu tak ovšem být vždycky. Inteligence spojená s bezohledností a krutostí může vyvážit nedostatek tělesné síly.

Pokud jde o duševní vlastnosti, šikany se dopouštějí většinou sebejistí, neúzkostní chlapci a děvčata, kdy raný duševní vývoj mnoha z nich byl poškozen nevhodnou výchovou.⁴³⁾

Pro šikanující děti je typická touha dominovat, ovládat druhé, bezohledně se prosazovat. Snadno se urazí, mají sklon vidět agresi proti sobě i tam, kde žádná není. Ubližovat druhým je pro ně radostí.

Zvláštním typem je nohsled agresora, který není iniciativní při napadení oběti, ale připojí se z konformity – a nejednou ze strachu, že by se jinak sám mohl stát obětí šikany.⁴³⁾

41) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 38 ISBN 80-7178-049-9

42) ELLIOTTOVÁ, M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 84 ISBN 80-7178-034-0

43) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 31-32 ISBN 80-7178-049-9

Z jakého rodinného prostředí pocházejí agresori a jaká byla jejich výchova? Agresivita se vytváří v předškolním věku, již v prvních letech života. Určitou roli hrají temperamentové dispozice, zejména vznětlivost a impulsivita a menší citlivost k možným následkům jednání.⁴⁴⁾

Tyto vlastnosti však samy o sobě nevedou k agresivitě. Musí k nim přistoupit určitý způsob výchovy. Nejvíce dítě poškodí nedostatek vřelého zájmu, citový chlad, ponižování lhostejnost až nepřátelství. K tomu často přistupuje fyzické i psychické násilí. Třetí rozhodující „ingrediencí“ je tolerance k násilí, jehož se dítě dopouští vůči vrstevníkům ve školce nebo na hřišti, někdy i podpora rodičů. Ukazuje se, že i záleží na sociální vrstvě, ve které se rodina agresora nachází. Nižší socioekonomický status a šikana jsou spolu do jisté míry spojeny. Podle nepotvrzeného názoru můžeme uvést, že řada dětských agresorů pochází z rodin nové podnikatelské „elity“. Mívají úspěšné, rychle zbohatlé rodiče, kteří bývají svou prací plně absorbováni a dětem se nevěnují.⁴⁵⁾

3.3. Dílčí závěr

Jak tedy můžeme celkově zhodnotit osobu šikanující a šikanovanou? Dětské agresory se v pozdější době například zhoršují ve škole, stávají se členy pochybných part. Hůře využívají svých schopností a v dospělosti mají mnohem více konfliktů se zákonem než ostatní děti. Lze se domnívat, že dokážeme-li zastavit jejich agresi v dětském věku, snížíme riziko jejich kriminalizace v dospělosti. Dopustíme-li naopak, aby získaly zkušenost, že se krutost vyplácí, jejich agresivita bezpochyby poroste.⁴⁵⁾

K tomu, aby osoba agresora byla postižena, je třeba aby dosáhla určitého věku. Za mladistvé se považují osoby starší 15 let, dospělost z hlediska trestní odpovědnosti nastává dosažením 18. roku věku. K trestní odpovědnosti osob mladších 15 let nedochází. To ovšem neznamená, že za určitých okolností nemohou být postiženy jinak.

45) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1.vyd. Praha:Portál, 1995.s. 32-34,38 ISBN 80-7178-049-9

Utrpení obětí dříve nebo později skončí. V dospělosti šikaně obvykle uniknou, jelikož již mají možnost vybrat si prostředí, ve kterém se budou pohybovat. Na jejich osobnosti však zůstávají jizvy v podobě sklonu k depresi a pochybám o sobě samém, k pocitům méněcennosti. Nikdo jim také nenahradí šťastné dětství, které mohly prožít, stejně jako poznání a zkušenosti, které by získaly za příznivějších podmínek.⁴⁶⁾

4. Domácí násilí

Pojem domácí násilí je velmi aktuální a stále více diskutovanou oblastí zahrnující širokou škálu projevů patologického chování. Domácí násilí lze rovněž označovat jako násilí v rodině a zamýšlet se tedy nad rodinou a jejími funkcemi a vlivy v širších souvislostech. V následujících podkapitolách se věnuji pouze fyzickému násilí, násilí psychickému a pohlavnímu zneužití.

4.1. Dítě a rodina

Jestliže se podíváme na funkci rodiny z hlediska historických kulturních tradic, vidíme, že každá lidská kultura si přizpůsobovala rodinu svým potřebám a tradicím, jež v základních rysech přetrvaly dodnes. Jiná je podoba a vývoj rodiny islámské, japonské, jihoamerické, africké aj. Rodina je základní lidskou jednotkou každé společnosti, plní funkci reprodukční, biologickou, společenskou, je důležitou institucí pro učení se rolím a zejména sociálním dovednostem, je významnou institucí pro utváření a rozvoj emocí a hodnotového systému, stejně tak jako je nenahraditelná pro utváření vazeb a vazbového chování mezi členy rodiny. Podstatou existence a největší smysluplností rodiny je tedy péče o děti a jejich výchova. Existence rodiny je ale také závislá na utvoření domova, tedy před veřejností skrytého soužití jejích členů v podobě bytu nebo domu. Vliv kulturních tradic a moderní doby do značné míry ovlivňuje práh soukromého působení a práh odpovědnosti společnosti za výchovu dětí v rodině. Rodina (a její fungování) je do velké míry závislá na společnosti, je spojena s ekonomickými aspekty a hospodářstvím, zaměstnaností, sociální a zdravotní úrovní země, což rovněž do značné míry ovlivňuje

46) ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1. vyd. Praha:Portál, 1995.s. 32-34,38 ISBN 80-7178-049-9

její prosperitu a stabilitu. Fungování a stabilita rodiny není ovlivněna pouze ekonomickými vlivy, ale především rodičovskou a partnerskou stabilitou a vzájemnou rovností.⁴⁷⁾

Postavení dítěte ve společnosti se dnes, podobně jako v minulosti, odvozuje od vztahu mezi dítětem a dospělým. Tento vztah byl a vždy bude nerovným, založeným na uplatňování moci dospělého. Nerovným proto, že v případě zneužití této moci se dítě nemůže účinně bránit. Moc dospělého se uplatňuje jednak v rámci rodiny, jednak prostřednictvím státu. Skutečnost, že děti mají stejná práva jako dospělí a že jejich práva je potřeba chránit speciálními zákony, byla zakotvena v Ženevské deklaraci práv dítěte z roku 1924 a v Deklaraci práv dítěte přijaté Spojenými národy v roce 1959. Mezi další patří například Úmluva o právech dítěte přijata OSN v roce 1989. Státy, které Úmluvu podepsaly, se zavazují chránit dítě před týráním a sexuálním zneužíváním prostřednictvím zákonů a vybudováním potřebných institucí. Právní ochrana dítěte vychází především z ústavy, Listiny základních práv a svobod a dalšími zákony, jako je například zákon o rodině a trestní zákon, konkrétně §215 – týrání svěřené osoby a §215a – týrání osoby žijící ve společně obývaném bytě nebo domě. Případy ohrožení dítěte řeší představitelé resortů patřící pod Ministerstvo práce a sociálních věcí, Ministerstvo zdravotnictví, vnitra, spravedlnosti a školství. Ochránit dítě před

špatným zacházením samozřejmě není výsadou několika vybraných profesí. Hlavní roli často sehrává okolí, které je nebo bylo svědkem ubližování dítěti. Ať už jsme v pozici všímavého souseda nebo náhodného kolemjdoucího, který se stane svědkem špatného zacházení s dítětem na ulici, v obchodě nebo třeba na dětském hřišti, máme možnost agresivního dospělého napomenout, ubránit dítě fyzicky, zavolat nebo podat oznámení na policii, případně sociální pracovníci, obrátit se na zdravotnické zařízení apod. Je ale pravda, že o možnostech a způsobech, jak oznámit podezření ze zanedbání, týrání, pohlavního zneužívání nebo jakéhokoli ubližování dítěti, je veřejnost informována minimálně.⁴⁸⁾

47) www.icm.uh.cz

48) PÖTHE,P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 21-23,27-32 ISBN 80-901896-5-2

4.2. Dítě jako oběť tělesného ubližování

Každý z nás byl přímo nebo zprostředkovaně svědkem situace, kdy nějaký dospělý hrubě napadl dítě. Obětí tělesného násilí se dítě stávala od nepaměti. Dlouhá staletí bylo považováno za majetek dospělých, především svého otce, který si s ním mohl nakládat podle své libovůle.⁴⁹⁾

Myšlenku, že existují děti, které jsou vystaveny tělesnému napadání nejenom jednorázově, ale průběžně, v průběhu několika měsíců nebo let, poprvé veřejně formuloval několik chirurgů v 19. století, kteří vycházeli z některých nálezů na těle dětí, které pravděpodobně umřely v důsledku hrubého zacházení.

V dnešní době můžeme použít následující definici pro tělesné týrání dětí. Tělesné týrání je tělesné ublížení dítěti anebo jeho nezabránění, případně nezabránění utrpení dítěte včetně úmyslného otrávení nebo udušení dítěte, a to tam, kde je určitá znalost či důvodné podezření, že zranění bylo způsobeno anebo že mu vědomě nebylo zabráněno (definice Zdravotní komise Rady Evropy z roku 1992). Týrání lze rozpoznat na základě určitých způsobů, které zanechávají viditelné známky tělesného poranění. Mezi ně patří například: bití rukou, kopání, pálení cigaretou nebo zápalkou, opaření vařící vodou, kousání, řezání, kroucení a svazování končetin, trhání vlasů apod. Bezprostřední známky tělesného poranění nelze vidět v případě dušení či například trávení.

Kde vlastně začíná tělesné týrání? Nebudeme o něm mluvit v případě, kdy rodiče dají svému dítěti za vyučenou tím, že mu dali pár na zadek nebo mu případně nafackovali. Rodiče zde vycházejí z předpokladu, že se tělesný akt způsobující fyzickou bolest v mysli dítěte spojí s činností, kterou si rodič nepřeje. Vzpomínka na bolestnou zkušenost má zabránit tomu, aby se nežádoucí chování u dítěte v budoucnu opakovalo. Co se bude dít, když se prostřednictvím tělesné bolesti dosáhnou změny v chování dítěte nepodaří. V tom případě může rodič udělat dvě věci: buď usoudí, že daný způsob výchovy je neúčinný, a rozhodne se postupovat jinými metodami, nebo začne, podle jednoduché logiky, zvyšovat frekvenci a míru tělesné bolesti. Z prostředku se pozvolna stává cíl tak jako se z dobře míněného trestu stává týrání. Bylo potvrzeno, že tělesné trestání je významným rizikovým faktorem pro tělesné týrání. Obětí tělesného týrání se dítě může stát i v situaci, kdy je tělesné napadání ventilem psychického napětí rodiče. Děje se tak obvykle u psychicky nevyrovnaných, neurotických jedinců, trpících

⁴⁹⁾ PÖTHE, P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 21-23, 27-32 ISBN 80-901896-5-2

zpravidla nějakou formou úzkostné či depresivní poruchy. Když se takový rizikový rodič ocitne v zátěžové situaci, kterou nedokáže zvládnout, dítě se může stát předmětem jeho agresivity. Ocitne se tak v pozici obětního beránka sloužícího vybití negativních emocí mocného dospělého bez možnosti se ubránit.⁵⁰⁾

Co vlastně dítě prožívá? Svět týraného dítěte je světem nekonečného pocitu psychického a tělesného ohrožení. Tento svět plný bolesti je však jediný, který má. Protože nemá na výběr, přijímá tuto ohrožující realitu jako určitou normu, na kterou se musí chtít nechtě adaptovat. Rodič nebo jiná blízká dospělá osoba je pro dítě nepostradatelnou a nezpochybnitelnou osobou, zajišťující jeho fyzické a psychické přežití. Mezi dítětem a rodičem se od narození vytváří určitá vazba. Jedná se buď o bezpečnou vazbu nebo vazbu nejistou. Ve druhém případě se jedná o situaci, kdy rodič dítěti ubližuje. Vztah dítěte k rodiči je v těchto případech založen na rozporu mezi potřebou bezpečí a utrpení, které z něho plyne. V zoufalé snaze odvést svůj strach a zmírnit napětí se dítě přimyká k rodiči tím víc, čím větší nejistotu prožívá. Ubližování rodiče si proto dítě nedokáže vysvětlit jinak než svou vlastní špatností nebo nějakým blíže neurčeným proviněním. Odmítnutí rodičem prožívá jako potvrzení své špatnosti, čímž postupně dojde k přesvědčení, že není hodno jakékoli lásky či zájmu ze strany rodiče, a odmítnutí vlastní hodnoty zpracuje způsobem, že samo dojde k přesvědčení, že není hodno toho, aby ho měl někdo rád. Aby nad týráním dosáhlo jakousi kontrolu a tak zmírnilo míru bolesti, oběť se s týrajícím rodičem často ztotožní. Týrání pak chápe jako spravedlivý trest za svoji vinu, kterou nejasně předpokládá. Najít smysl ubližování mu pak pomáhá zmírnit jeho intenzitu a dosáhnout jeho částečnou regulaci. Se stoupajícím věkem si dítě skutečnost týrání začne postupně uvědomovat. I tady však platí, že týrající rodič je pro něho jedinou alternativou rodiče. Proto ho nechce ztratit. Je to tvrdá dětská logika, která způsobuje, že týrajícího rodiče chrání, nebo ho dokonce obhajuje. Možnost, že by dítě oznámilo týrání, je proto v některých případech spíše hypotetická než reálná. A to nemluvíme o zastrašování a vyhrožování dítěti, kdyby se někomu s týráním svěřilo.

Na týrání nás můžou upozornit různé skutečnosti týkající se samotného dítěte i prostředí ve kterém žije. Sousedům nebo kolemjdoucím by neměl uniknout bolestný dětský pláč, nadávky a zlostné výkřiky dospělých, podobně jako otrhané a špinavé šaty nebo celkově zanedbaný vzhled dítěte. Vychovatelé či učitelé by si měli povšimnout

50) PÖTHE, P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 21-23, 27-32 ISBN 80-901896-5-2

častých modřin a odřenin na těle dítěte. Neméně nápadné jsou vyplašené reakce, nejistota, úzkost v určitých situacích, např. když se s ním ocitneme v místnosti sami. Některé z těchto dětí působí dojmem, jako by byly připraveni na útěk.

Někdy nesmyslně napadají okolí, šikají kamarády, jindy jsou naopak apatické, chovají se, jako by jim bylo všechno jedno. Dětského lékaře upozorní na možnost tělesného týrání určité druhy zranění, např. lebky, měkkých tkání na hlavě, např. monokl pod okem, stopy po popálení na kůži, stopy po provazech, domácích předmětech, např. po žehličce, modřiny na netypických místech, např. na zádech a pažích, prostě zranění, která nemohla vzniknout přirozenou cestou, např. během her nebo sportování.

Míra utrpení dítěte není však rozhodně odvozena pouze od počtu nebo závažnosti způsobených zranění na jeho těle. Větší bolest než bití nebo kopání může za určitých podmínek představovat slovní ponižování, zastrašování či odmítání jeho pocitů a potřeby komunikovat. Tak jak se to děje v případě psychického týrání.⁵¹⁾

4.3. Dítě jako oběť psychického ubližování

Bolest psychická či bolest duše je neměřitelná. Může ji pocítit pouze ten, kdo měl vlastní zkušenost se svou vlastní bolestí či bolestmi. Vzniká jako výsledek nevšímání, ponižování, výsměchu, urážek, opovrhování či záměrného zastrašování. Na rozdíl od tělesné bolesti přetrvává dlouho po ublížení. Ve velké většině má za následek trvalé pocity méněcennosti, stavy úzkosti, pocity nedostatečnosti a nedostatek sebedůvěry. Dítě, které je ponižováno nebo nadměrně kritizováno ze strany svého okolí, nemá možnost vážit si samo sebe. Svoji nejistotu může nehodně kompenzovat agresivním napadáním fyzicky slabších vrstevníků, tak jak to vidíme v případech šikany. Jinou reakcí je, že se uzavře samo do sebe, přestane komunikovat s okolím a tváří se, jako by nebylo. Psychické ubližování ze strany rodičů jsou u nás děti vystaveny často v souvislosti s rozvodovými spory.

Je vůbec možné prokázat psychické týrání? Navzdory závažnosti dlouhodobých následků pro psychické zdraví dítěte je psychické týrání identifikovatelné pouze

51) PÖTHE, P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 27-32 ISBN 80-901896-5-2

málokdy. Souvisí to s jeho obtížným prokazováním. Na rozdíl od týrání fyzického nezanechává na těle žádné stopy.

To, co prokazatelné je, jsou akutní změny v psychice dítěte, depresivní a úzkostné reakce, případně dlouhodobější psychické poruchy, které se vyskytují v kontextu násilného a citově chladného rodiče.

Je možné se ale domnívat, že problém prokazování psychického týrání je problémem nedostatečné důvěry k dětem. Dítě se v naší tradici stále chápe jako bytost nesvéprávná, a tudíž nevěrohodná. Při nedostatku důkazů je hodnota výpovědi dítěte mizivá. Jako důkaz se naopak často bere výpověď dospělého. Tento negativní jev se netýká pouze psychického týrání.. Přístup presumpce viny dítěte se široce uplatňuje i v případech pohlavního zneužívání. Situace, kdy musí zneužívané dítě svoje tvrzení podložit věrohodným, hmatatelným důkazem, je tak traumatizující, že dítě raději svou výpověď odvolá.

Při šetření psychického týrání by se nemělo nikdy zapomenout, že se psychické ubližování velmi často vyskytuje v kombinaci s tělesným ubližováním a především v rámci zanedbávání. Zanedbávání je kategorie ubližování, kterou můžeme následovně definovat: jedná se o jakýkoli nedostatek péče, který způsobuje vážnou újmu vývoji dítěte anebo ohrožuje dítě. Tělesné zanedbávání je pojímáno jako neuspokojování tělesných potřeb dítěte. To zahrnuje neposkytování přiměřené výživy, oblečení, přístřeší, zdravotní péče a ochrany před zlem. Citové zanedbávání je neuspokojování citových potřeb dítěte, a to pokud se týká náklonnosti i pocitu dítěte, že někam patří.⁵²⁾

4.4. Dítě jako oběť pohlavního zneužívání

Jenom stěží si dokážeme představit jinou oblast lidského chování, která by byla do té míry obestřena tajemstvím, jako je pohlavní zneužívání dětí. Co vlastně rozumíme pod pojmem pohlavní zneužívání dětí? Můžeme předložit například následující definici: Jedná se o nepatřičné vystavení dítěte pohlavnímu kontaktu, činnosti či chování. Zahrnuje jakékoli pohlavní dotýkání, styk či vykořisťování kýmkoli, komu bylo dítě svěřeno do péče, anebo kýmkoli, kdo dítě zneužívá. Takovou osobou může být rodič, příbuzný, přítel, odborný či dobrovolný pracovník či cizí osoba.⁵²⁾

⁵²⁾ PŮTHE, P., Dítě v ohrožení. I. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 33-36,38 ISBN 80-901896-5-2

Sexuální zneužití může nabývat nesčetných forem. – od neslušného odhalování intimních částí těla pachatele a sexuálního slídičství, kdy nějaká osoba tajně sleduje dítě při převlékání či sprchování, až po pořizování pornografických snímků, osahávání genitálií, homosexuální či

orální styk, znásilnění, krvesmilstvo a v neposlední řadě i účast dětí na komerční erotice nebo prostituci. Může se jednat o jediný izolovaný případ nebo o zneužívání soustavné, mnohdy trvající celou řadu let.⁵³⁾

Níže můžeme uvést znaky a symptomy, s nimiž se běžně setkáváme u dětí trpících sexuálním zneužíváním ve věku do pěti let:

- ztrácejí pocit jistoty a s nápadným strachem ulpívají na rodičích
- v přítomnosti jisté konkrétní osoby projevují mimořádně silný strach
- hystericky křičí při přebalování
- při svlékání, zvláště pak spodního prádla, se stávají hysterickými
- v okolí genitálií lze pozorovat některé fyzické znaky, včetně zápachu semene atd.
- mívají bolesti či zánětlivé změny v krční, anální či genitální oblasti
- projevují regresi k formám chování odpovídajícím mladšímu věku
- mívají nepřítomný pohled, nešťastný výraz, smutnou náladu, bývají rozpačité
- stahují se do sebe, přestávají jíst, chronicky se budí zlými sny, začínají se opět pomočovat, i když už to dříve nedělaly
- při hraní s panenkami nebo jinými dětmi příliš zasvěceně napodobují sexuální chování
- kreslí pohlavní orgány, třeba i ztopořený úd
- ztrácejí zájem o zábavné aktivity, nechťejí číst pohádky ani si hrát s jinými dětmi
- dítě stále o sobě říká, jak je špatné, zkažené a zlé
- dítě projevuje agresivitu a podrážděnost⁵³⁾

⁵³⁾ ELLIOTTOVÁ, M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 50,51 ISBN 80-7178-034-0

Kdo je vlastně osobou, která dítě pohlavně zneužívá? Postoj, že pachatelem zneužití je nemocný jedinec, který svoje činy nedokáže ovládnout, nešťastně přesouvá odpovědnost na dítě, potažmo na matku, která ho nedokázala dostatečně ochránit. Pachatelem pohlavního zneužívání nemusí být pouze sociálně izolovaný, nepřírozeně se chovající mužský jedinec. Poslední roky ve více zemích zaznamenaly zvyšující se počet nahlášených případů, kdy pachatelem byla i žena. Pachatel je většinou dítěti znám. Musí před provedením činu

překonat svoje vnitřní zábrany, k čemuž často přispívá pití alkoholu či braní drog. Další podmínkou spáchání činu je překonání vnějších překážek, jako je například omezený přístup k dítěti. Násilník počítá i s překonáním odporu dítěte. Odpor dítěte je tím menší, čím méně jsou naplněny jeho citové potřeby, čím méně je poučeno o možnosti a technikách odmítnutí, čím menší jsou jeho znalosti o sexualitě. Odpor samozřejmě roste s fyzickou a sociální vyspělostí dítěte.⁵⁴⁾

A co oběť? U každého zneužitého dítěte, bez ohledu na okolnosti zneužití, dochází ve větší či menší míře k rozvoji traumatických prožitků s negativními důsledky. Proces prožívání zneužití a jeho následky můžeme popsat následujícími stádii: traumatická sexualizace, stigmatizace, zrada a bezmocnost. Je třeba říci, že na realizaci sexuálního vztahu není dítě připraveno ani psychicky, ani tělesně. Může se stát, že instinktivně začne sexuálně napadat svoje okolí. Jindy se stane závislé na násilníkovi a jeho sexuálních aktivitách, čímž se zároveň prohlubuje jeho vnitřní zmatek ohledně vlastní sociální role. Charakter takové vztahu si někdy, obzvláště v případech mladších dětí, neuvědomuje. Nezřídka mu to dojde s nástupem puberty, kdy je takové „vystřízlivění“ spojeno s prožíváním velkých výčitek a pocitů viny. Obzvláště to platí právě v situaci, kdy je dítě zneužíváno otcem, čili v případech incestu. Dítě má pocit zkaženosti, znehodnocení, špíny, která se ničím nedá smít. Všude, kam jde, má pocit, že je to na něm vidět, že je nějak poznamenáno na celý život. Současně prožívá hluboký pocit zklamání nad zradou toho, komu bezvýhradně věřilo. Kdykoliv udělá pokus zneužití zastavit, je vystaveno krutému psychickému a někdy i tělesnému násilí, často kombinovanému s citovou manipulací. Vyhrožování či různé vydírání v něm stupňují pocit bezmoci ústící v úzkost a hněv, který místo násilníka obrací proti sobě.⁵⁴⁾

54) PÖTHE, P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 38-44 ISBN 80-901896-5-2

Pocit bezmoci charakterizuje prožívání dítěte, které ve své snaze podělit se o svoji bolestnou zkušenost a získat ochranu před dalším ublížením tvrdě narazí na nepochopení a odmítnutí dospělé osoby. Můžeme ilustrovat běžnou, tedy běžnou v rámci uvedeného problému, situaci, kdy matka ze strachu před ztrátou partnera a vlastního rodinného zázemí takřkajíc obětuje svou dceru tím, že se nepostaví na její ochranu. Obava z rozpadu rodiny, která díky pohlavnímu zneužívání dítěte partnerem přece jenom jakž takž funguje, je silnější, než potřeba dítě ochránit.⁵⁵⁾

Pohlavní zneužívání dětí je problém, který se hluboce dotýká většiny z nás. Podmínkou toho, abychom na něj adekvátně odpověděli, je uvědomění si a formulování našich pocitů a všech postojů. Konfrontace vžitých názorů s realitou musí skončit ve prospěch dítěte za všech okolností. Týká se to hlavně případů nedůvěry k dítěti, která částečně pramení z přesvědčení, že děti o vlastním zneužití záměrně zavádějí a lžou.⁵⁵⁾

4.5. Prevence

Prevenici ubližování dětem můžeme rozdělit na prevenci primární, sekundární a terciární. Jednotlivé složky prevence se ale u většiny preventivních programů nutně musejí překrývat a navzájem kombinovat.

Zaměření primární prevence má charakter především podle cílové skupiny. Cílovou skupinu potom chápeme jako buď potencionální oběť, skutečná oběť nebo lidé, kteří dítě mohou nějakým způsobem připravit na obranu, chránit dítě nebo léčit.

Mezi primární prevencí můžeme zařadit cílevědomé působení různých médií na nejširší veřejnost. Jedná se o úkol vytváření veřejného mínění ve prospěch dětí.

Do zmíněné skupiny můžeme zařadit i vzdělávání rodičů a pedagogů. Učitelé, vychovatelé, ale i rodiče, kteří již o děti pečují, vychovávají je a vzdělávají, musí být vybaveni nejen osvětovou informovaností, ale musí být vybaveni i metodami a prostředky, jak formovat své děti a žáky k takovému chování, které minimalizuje jejich zneužívání, týrání a zanedbávání.⁵⁶⁾

55) PÖTHE,P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 38-44 ISBN 80-901896-5-2

56) TÄUBNER,V., Nejstřeženější tajemství–sexuální zneužívání dětí. 1.vyd. Praha: Trizonia, 1996 s.63-72 ISBN 80-85573-72-5

Nejdůležitější v oblasti primární prevence je nesporně projekt výchovy budoucích učitelů a lékařů. Především profesionální příprava pedagogů představuje základní pilíř primární prevence. Příprava lékařů by měla mít dvě základní roviny: rovinu odbornou (zdravotnická a psychologická péče), rovinu pedagogicky osvětovou.

V poslední řadě zahrneme do primární prevence také výchovu dětí a mládeže. Smyslem není vyvolání strachu před tím, co je může potkat, ale ve vyzvednutí síly a sebevědomí dítěte k obraně a diagnostikování hrozícího nebezpečí. Pakliže již k týrání, zneužívání či zanedbání

dítěte došlo, aby dítě dokázalo hledat pomoc. Dítě musí věřit především samo sobě, tomu co umí a svým schopnostem, které rozvíjí správnou výchovou v rodině a ve škole. Na systém vzdělávání a výchovy dětí musí navazovat systém výchovy rodičů.⁵⁷⁾

Cílem sekundární prevence je vyhledávat rizikové skupiny obyvatelstva. V této problematice jde o situace a okolnosti, které nějakým způsobem podmiňují riziko zneužití, týrání a zanedbávání dětí. Jedná se o podmínky vnitřní a vnější. Základní vnitřní podmínkou jsou osobnostní vlastnosti a charakteristiky dítěte, které se projevují v chování. Základní vnější podmínkou je sociální prostředí, ve kterém se dítě pohybuje a situace, do kterých se v tom prostředí dostává.⁵⁷⁾

Terciální prevencí rozumíme takové chování pedagoga, rodiče či lékaře, ve kterém reaguje na situaci, v níž došlo k týrání, zneužití či zanedbávání dítěte. Smyslem terciální prevence je především zamezit dalšímu opakovanému násilí vůči dítěti, aby dítě nebylo dále poškozováno a aby poškození, které dítě utrpělo, bylo minimalizováno.⁵⁷⁾

4.6. Dílčí závěr

Se zneužitím dítěte nebývá snadné se vyrovnat. Je-li však takové dítě nejen krutě zbito, ale navíc ještě sexuálně zneužito nebo znásilněno, může je samotné i celou rodinu postihnout nepřekonatelné trauma. Jistě bychom se měli obrátit na policii, zdravotnické orgány, vyhledat pomoc na specializovaných zdravotnických poradnách, u psychiatrů či psychologů.⁵⁸⁾

57) TÁUBNER, V., Nejstřeženější tajemství – sexuální zneužívání dětí. 1. vyd. Praha: Trizonia, 1996 s.63-72 ISBN 80-85573-72-5

58) ELLIOTTOVÁ, M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 73 ISBN 80-7178-034-0

I přátelé mohou něčím přispět, neodvrátí-li se a budou-li svým bližním v nouzi alespoň trpělivě naslouchat.⁵⁹⁾

Avšak většina postižených rodin je v problematice vypořádání se s důsledky zneužití odkázána sama na sebe, často bez jakékoli pomoci zvenčí. Stane-li se dítě obětí násilného činu, hledají se někdy velice těžce slova, jimiž by bylo možno událost vysvětlit, a tak lidé o případu raději pomlčí nebo předstírají, jakoby se vlastně ani nic nestalo.⁵⁹⁾

Rozmlouváním s dítětem a trpělivým nasloucháním mu jistě pomůžeme vyrovnat se s tím, co zažilo. Všechno chce svůj čas, a tak jistě potrvá určitou dobu, než se dítě i jiní rodinní příslušníci vypořádají s tím, co se vlastně přihodilo, neboť přece trauma, jež se dostaví, nelze překonat pouhým mávnutím kouzelného proutku.⁵⁹⁾

5. Vliv médií a volného času

Média jsou nejčastěji považována za mocného agresora, a jejich konzument za bezbrannou oběť. Tato představa je možná přitažlivá ve své jednoduchosti, možná je i částečně pravdivá, ale ne tak úplně přesná. Média byla již dávno obviněna a odsouzena veřejností za šíření násilí a za vliv na vznik celé řady násilných trestných činů. A jak je to s další výplní volného času dětí? Je důležité vybírat správné hračky či koníčky, aby děti vybíjely zlost správným směrem a nebo aby naopak určitá aktivita nepodněcovala k rozvoji agresivity dítěte?

5.1. Vliv médií na vývoj agresivity

Stále nové a nové mediální výzkumy nás přesvědčují o skutečnosti, která je intuitivně známa každému z nás: násilné scény v televizi a ve filmech podněcují agresivní chování u dětí. Čím delší čas bude tedy dítě trávit před televizní obrazovkou, tím větší bude pravděpodobnost, že se začne chovat násilně.⁶⁰⁾

59) ELLIOTTOVÁ, M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 73-75 ISBN 80-7178-034-0

60) www.mediatarget.com

Než v tomto ohledu učiníme jakýkoli závěr, bylo by vhodné, abychom si položili následující otázky. Je skutečně dnešní generace dětí tou nejagresivnější za dobu existence masových médií? Jsou opravdu dnešní děti méně citlivé a méně empatické, než jejich předchůdci? Programová skladba většiny dětmi nejsledovanějších komerčních televizních kanálů současnosti by tomu odpovídala. Jistěže je třeba přihlídnout i k ostatním faktorům, jakými jsou sociálně ekonomické prostředí a rodinná anamnéza každého jedince. Ale i když toto vezmeme v úvahu, televize se jeví jako jeden z faktorů, který v dítěti nejvíce determinuje zakořeněné násilí. Chlapci se přitom nechají ovlivnit více než dívky.⁶¹⁾

Problém se zhoršuje, protože zjišťujeme, že televize vyvolává násilí dlouhodobě. Počet hodin strávených u televize v dětství může dlouhodobě ovlivňovat i osobnost dospělého. Televize totiž trvale mění způsob, kterým jedinec vnímá svět. Především otupuje citlivost. Čím více násilných činů v ní dítě opakovaně zhlédne, tím méně litují jejich oběti. Kromě toho televize předkládá obraz světa nebezpečnějšího, než ve skutečnosti je. Proto mají děti sklon reagovat na problémy, s nimiž se setkává, rovněž s nepřiměřenou agresivitou. Konečným důsledkem je imunizace vůči násilí a lhostejnost vůči zraněným osobám. Když si uvědomíme, že mnoho dětí má vlastní televizi ve svém pokoji, jeví se tyto závěry jako velmi odstrašující.⁶²⁾

Nejvíce násilí můžeme hledat většinou ve večerních pořadech. Proto se domnívám, že malé děti by měly mít zažitý určitý rituál – večerníček, pomazlit se a spát. Častokrát se setkáváme s tím, že děti, které sledují s rodiči večerní filmy, nebo si „pouze“ při nich hrají, mohou hůře usínat, v noci se mohou budít, protože se jim zdají ošklivé sny, a navíc v nich takové filmy mohou právě probouzet sklony k násilnému chování. To, co vidí ve filmech potom zkoušejí na svých kamarádech. Pokud je dítě úzkostnější, nedoporučují někteří psychologové ani pohádku, která by je mohla rozrušit. Pro dobrý spánek dětí, který prospívá i jejich vývoji, je důležitý poklidný večer. Nejlepší rada pro rodiče je ta, že lepší než nechat dívat dítě do pozdních hodin na televizi je obětování patnácti minut času a jít s potomkem do postele, kde si v klidu mohou popovídat, pomazlit se, přečíst krátkou pohádku a počkat, až dítě v klidu usne.

61) www.mediatarget.com

62) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. s. 72 ISBN 80-7178-808-2

Ovšem děti nevychoávají média, ale rodiče, pokud se své role – ve prospěch vlastního klidu, tedy ve prospěch médií - dobrovolně nevzdají. Současné výzkumy vlivu médií na rozvoj násilného jednání dětí a pubescentů zcela opomíjejí to nejzákladnější, a to psychologický profil agresora. Přitom pojem „vliv médií na děti“ je svým způsobem zavádějící, protože naznačuje, že televize dětem něco „provádí“. Souvislosti a desetiletí trvající průzkumy naznačují, že televize je herec, který děti obehřává. Děti by se mohly v tomto modelu jevit jako relativně nehybné, televize jako relativně aktivní. Děti jsou sedící oběti, kterým televize ubližuje. Nic nemůže být více vzdáleno skutečnosti. Jsou to naopak děti, které jsou neaktivnější složkou tohoto vztahu. Jsou to ony, kdo využívají televize, spíše než televize, která by využívala je.⁶³⁾

Je tedy třeba zaujmout správný přístup. Je nutné začít označovat filmy (a obaly počítačových her, videokazet a DVD) tak jako krabičky cigaret - varovným nápisem a třeba lebkou se zkříženými hnáty? Myslím si, že existuje i jiný přístup. Důležité je vybírat televizní programy společně s dítětem. Je také velmi praktické používat videonahrávky, abychom mohli rozhodnout, ve kterou hodinu se na ně bude dítě dívat. V některých případech není na škodu se s dětmi dívat společně a komentovat daný pořad, abychom přiblížili jeho smysl. Také doba vysílání by se neměla překračovat a měla by tedy odpovídat věku dítěte. Především však musí rodiče svým vlastním promyšleným výběrovým přístupem k médiím dávat dětem dobrý příklad. Často zjistí, že velmi pomáhá zkoumat a rozebírat nadhozené problémy a možnosti spojené s využíváním médií spolu s jinými rodinami. Rodiny musí producentům, propagátorům a veřejným činitelům správně a odvážně vysvětlovat, co se jim na programech líbí, resp. nelíbí. A nakonec si myslím, že televize by neměla být v pokoji dítěte, dokud nedokončilo svůj vývoj (tedy do věku osmnácti let). A především - učit sebe i své děti, že když už televizi (a média) užíváme, tak jen po kapkách!⁶³⁾

63) www.mediatarget.com

5.2. Volný čas - aktivity

Často se setkáváme s otázkou, jak vyplnit dětem jejich volný čas, aby se správně rozvíjely. Jaké zálibě se věnovat, aby se rozvíjely jejich předpokládané vlohy a aby je samozřejmě bavila.

Rodiče se často ptají, zda je zapotřebí zakazovat dětem hrát bojové hry. Myslím si, že není třeba lámat darované pistolky a zakazovat dětem hrát si s umělými zbraněmi. Stejně se potom zmocní násady od koštěte nebo kousku dřevěného prkna a pistoli si vyrobí, protože bojovat a pronásledovat jiného s napodobeninou zbraně je vlastní mužnosti každého chlapce.

Takové hry mohou rozvíjet jejich fantazii. Malé děti do pěti let ještě zdaleka neznají pravý význam pojmu smrt. Většinou nepoužívají většího násilí k překonání jeho nepřítele. Postačí namířit pistolku a dělat, že střílejí na nepřítele, který samozřejmě padne, ale po chvílce opět vstane.⁶⁴⁾

A jak je tomu například s videohrami? Je jim přisuzováno, že provokují u dítěte násilí. Můžeme často vidět naše děti, jak sedí jako v omámení, s očima na stopkách, vzrušené u své videohry, při níž úplně přestane vnímat okolí. Je třeba konstatovat, že velkou chybou videoher je, že k tomu, aby dítě uchvátily a zcela zaujaly jeho pozornost, používají agresivních podnětů. Dítě se ztotožňuje s hrdiny videoher tím více, čím více se virtuální svět těchto her s pomocí speciálních triků blíží skutečnosti.

Jestliže je hlavní postava násilnická, dítě se noří do fiktivního světa, který se mu nabízí spolu s ním. Násilí je přitom často v popředí – je třeba bojovat a zabít. Proto v této oblasti rodiče musí opravdu zasáhnout. Jestliže je hra násilnická, je třeba umět ji zakázat. Dítě si ji možná půjde zahrát je kamarádovi, ale už bude mít povědomí o určitých hodnotách, které jsou vlastní jeho rodičům. I když přestoupí rodičovský zákaz, vědomí, že takovou rodiče odmítají, je krajně důležité pro jeho výchovu a vzdělání. Ze stejného důvodu je také třeba dávat přednost hrám založeným na šikovnosti, které neprovokují k násilí. Závody v důvtipu, hry, jež vyžadují soustředění a rychlost, nejrůznější labyrinty, v nichž se hledá poklad, lze jen doporučit, protože při nich dítě prokazuje a zároveň rozvíjí svou vitalitu a své schopnosti.⁶⁴⁾

64) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. I. vyd. Praha: Portál, 2004. s. 73,74 ISBN 80-7178-808-2

Výrobci stále častěji uvádějí na obalech videoher srozumitelný tištěný kód označující věkovou hranici, před jejímž dosažením nedoporučují program používat. Je to dobré vodítko a je vhodné se jím řídit a bude to ku prospěchu rozvoje kritického myšlení dítěte.⁶⁵⁾

A jaký postoj můžeme zaujmout například ke sportu? Rodiče se často domnívají, že zapsání chlapce do oddílu juda nebo kopané zklidní jeho případnou agresivitu. Není to však zázračná metoda. Jestliže trenér juda vede své kurzy v duchu mírumilovné filozofie, dítě se v nich může naučit používat svou sílu s rozmyslem. Často však téhož chlapce přistihneme, že zkouší chvaty na bratřech či kamarádech spíše s pocitem pýchy na to, jak velkou má sílu, než na to, jak dalece ji kontroluje.

Důležitější je usměrnit tuto energii ke hrám založeným na přemýšlivosti a představivosti, včetně společenských her, k umělecké tvořivosti nebo k amatérskému divadlu, které umožní dítěti pojmenovat své mentální představy a naučí ho vyjadřovat se jinak než rukama a nohama. Sport je tedy dobrá věc pro tělo a ducha, ale agresivitu neléčí. Proti ní je nejlepším prostředkem rozvoj komunikačních okruhů prostřednictvím jazyka.⁶⁵⁾

5.3. Dílčí závěr

Závěrem lze tedy konstatovat, že skutečné nebezpečí nehrozí dětem, jestliže si budou hrát s pistolkami či hrát různé videohry, ale jestliže s nimi nebudeme komunikovat. Agresivním se dítě stává kvůli nedostatku slovní komunikace, nikoliv volbou své hry či knihy. Televize, videohry či různé panenky neuškodí dětem, které je používají přiměřeně a jejichž rodiče se jim věnují, hovoří s nimi a snaží se co nejvíce si s nimi porozumět.⁶⁵⁾

65) ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. s. 73,74 ISBN 80-7178-808-2

Závěr

Jak již bylo řečeno, zárodečná podoba krutosti je v každém člověku. Zárodečné podoby šikanování jsou přítomny prakticky všude. Šikana se objevuje již u těch nejmenších dětí, tj. ve věku od třech do šesti let. Je to norma vztahů ve společnosti, kdy je běžné, že silnější využívá slabšího.

Šikana se nepovažuje za něco špatného, neboť podle uznávaných „mrvních“ měřítek si oběť za to může vlastně sama. Není dost sebejistá, bezohledná, agresivní, zkrátka nemá správné vybavení pro současné doby. Jak bylo již výše uvedeno, někteří rodiče agresorů omlouvali násilí svých ratolestí slovy, že když se někdo neumí bránit, tak si to zaslouží.

Televize, počítačové hry a tiskoviny zahlcují děti násilím. V předkládané produkci člověk mnohdy nenalezne věrohodně zobrazený soucit, bolest, utrpení ani pocit viny. Na

druhou stranu média informováním o případech šikany pomohla vzbudit zájem odpovědných institucí o změnu situace.

Existují i jevy a trendy pozitivní. Společnost se snaží uvést do života nadnárodní normy jako Deklaraci lidských práv nebo Úmluvu o právech dítěte. Začínají fungovat instituce hájící práva jedince.

Přesto společenské klima pro ochranu slabých a napadených není příznivé.⁶⁶⁾

66) KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 96-97 ISBN 80-7178-513-X

Resumé

Práce je rozdělena do pěti kapitol. V první kapitole bakalářské práce se můžeme seznámit s pojmem šikana. Dále zde uvádím, jaké mohou být její projevy, jakým prochází vývojem a se kterými druhy se můžeme setkat. V závěru kapitoly uvádím stručný přehled o šikaně ve školách.

Ve druhé kapitole se zabývám agresí. Jejím vývojem, příčinami a podněty, které ji vyvolávají. Uvádím zde příklady u dětí předškolního věku.

Třetí kapitola je zaměřena na aktéry šikany, kdo se stává obětí šikanování, jaké jsou její vlastnosti, kdo se může stát agresorem a jaké jsou jeho vlastnosti.

Čtvrtá kapitola řeší domácí násilí, její projevy a prevenci. Zaměřená je na násilí fyzické, psychické a pohlavní.

Poslední, pátá kapitola popisovat, jaký vliv mají média na rozvoj agresivity u dětí a jestli i aktivity, kterým se děti věnují ve volném čase mohou podporovat rozvoj jejich agresivity.

Anotace

Bakalářská práce se zabývala problematikou šikany dětí předškolního věku a to pouze v teoretické rovině.

Cílem bakalářské práce bylo teoreticky seznámit se šikanou a agresí u dětí předškolního věku. Jedná se o jev, který by měl zajímat každého z nás, jelikož si myslím, že žádný rodič by jistě nechtěl na vlastní kůži poznat trauma a trápení šikanovaného dítěte. Každý by měl vědět, alespoň teoreticky, kam se obrátit o radu a pomoc, stane-li se jeho dítě obětí šikany. Každý rodič by měl vědět, jak se projevuje agrese u nejmenších dětí a co ji může vyvolat.

Klíčová slova

Šikana, šikanování, agrese, agresivita dětí, agresivní chování, agresor, oběť, rodina, domácí násilí, média, volný čas

Summary

This work dealt with the problems of the pre-school children's bullying, only in the theoretical level.

The aim of this work was to inform theoretically about the bullying and the aggression among pre-school children. Everybody should be interested in this phenomenon, because I think that no parent would like to experience the suffering and the trauma of a bullied child. Everybody should know, at least theoretically, where to find advice and help when his or her child becomes the victim of bullying. Every parent should know how the aggression among the smallest children is indicated and what can cause it to happen.

Key words

Bullying, aggression, aggressivity of children, aggressive behaviour, aggressor, victim, family, domestic violence, media, free time

Použitá literatura a prameny

1. ANTIER, Edwige. Agresivita dětí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. s. 9,36-69,72,73,74,75,77,99 ISBN 80-7178-808-2
2. BOURCET,S.,GRAVILLONOVÁ,I. Šikana, ve škole, na ulici, doma. 1. vyd. Praha:Albatros, 2006.s.20 ISBN 80-00-01552-8
3. ČERMÁK,Ivo. Lidská agrese a její souvislosti. 1.vyd. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1999. s. 9,10,11,13 ISBN 80-902614-1-8
4. ELLIOTTOVÁ,M., Jak ochránit své dítě. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. s. 50,51, 73,74,75,81,136 ISBN 80-7178-034-0
5. KOLÁŘ, M., Bolest šikanování. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. s. 27-30,33,35-40,87,96 ISBN 80-7178-513-X
6. NOVÁK,T.,CAPPONI,V., Sám proti agresi. 1. vyd. Praha:Grada Publishing, 1996. s. 45 ISBN 80-7169-253-0
7. PÖTHE,P., Dítě v ohrožení. 1. vyd. Praha: G plus G, 1996. s. 21-23,27-33,33-36,38-44,96 ISBN 80-901896-5-2
8. ŘÍČAN, P. Agresivita a šikana mezi dětmi. 1.vyd. Praha:Portál, 1995.s.21,22,23,24,25,26, 31,32,33,34,35,37,38 ISBN 80-7178-049-9
9. SPURNÝ,J., Psychologie násilí. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996. s. 17,18,19,113,114,115,116 ISBN 80-85858-30-4
10. ŠTĚCHOVÁ,M.,VEČERKA,K., Šikanování mezi mladistvými v prostředí internátu. Studie. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 1992 s. 8
11. ŠIMANOVSKÝ,Z.,ŠIMANOVSKÁ,B., Hry pro rozvoj zdravé osobnosti. 1. vyd. Praha: Portál, 2005. s. 15 ISBN 80-7367-024-0
12. ŠIMANOVSKÝ,Z., Hry pro zvládnání agresivity a neklidu. 1. vyd. Praha: Portál, 2002. s. 11 ISBN 80-7178-689-6
13. TÄUBNER,V., Nejstřeženější tajemství – sexuální zneužívání dětí. 1. vyd. Praha: Trizonia, 1996. s. 63-72 ISBN 80-85573-72-5

14. Šikana není chřipka, Maminka březen 2006. s. 50-51
15. www.rvp.cz/clanek/318/437
16. www.icm.uh.cz
17. www.mediatarget.com